

УДК 94 (470+571) «1861/1871»

**СЕЛЯНСЬКІ РЕФОРМИ 1860-х – 1870-х рр. ЧИ ВЕЛИКА РЕФОРМА 1861-1871 рр.?:
УНІФІКАЦІЯ САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ¹***Ірина Верховцева*

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81
e-mail: verkhovtseva@ukr.net

Місцеве самоврядування – потужний чинник соціокультурного розвитку регіонів і база локальної демократії. На відміну від звичаєво-правового унормовування життєдіяльності традиційних соціумів, воно зорієнтоване не тільки на задоволення колективних потреб місцевої людності, а й формалізоване за позитивно-правовими принципами із повагою демократичних прав і свобод людини [28; 37, с. 30-37; 48, с. 250-251]. Для країн європейського сходу, які у «довгому ХІХ ст.» перебували у складі Російської імперії, становлення місцевого самоврядування пов'язане із розбудовою модерних суспільних інститутів на «одній шостій земного суходолу». Зокрема – із розвитком інтегрованого до місцевого управління селян, покликаного стати базою територіального (місцевого) самоврядування в імперії Романових і школою представництва для її найбільшої соціальної верстви [22, с. 363-366; 41, с. 73; 49, с. 116-117]. Студіювання історії селянського самоврядування сприяє усвідомленню проблем соціального та управлінського оновлення країн пострадянського простору (України, Білорусі, Латвії, Литви, Молдови, Російської Федерації, Естонії тощо).

Вагомим кроком на шляху становлення самоврядування селян як складової місцевого управління у Російській імперії стали реформи 1860-х – 1870-х рр. Їх реалізація була пов'язана із попереднім досвідом впорядкування соціальних відносин на селі, а також новаторськими заходами імперського істеблїшменту 1850-х – початку 1860-х рр. у контексті модернізації місцевого управління у країні в умовах суттєвого збільшення її території першою третиною ХІХ ст. та загострення господарської і фінансової кризи по закінченню Кримської війни 1853-1856 рр.

Попри значну увагу фахівців до розробки та

реалізації означених реформ, у комплексі Великих реформ вони, як правило, розглядаються кожна окремо, при цьому увага акцентується на питаннях землеулаштування селян [48, с. 193-198, 249-251]. Лише окремі дослідники, хоча й фрагментарно, висвітлили розробку й реалізацію селянських реформ 1860-х – 1870-х рр. у контексті модернізації управління селом у регіональному або загальноімперському ракурсах. До таких належать історики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. І. Іванюков [51], М. Бржеський [27], М. Дружинин [46], І. Павловський [65], О. Леонт'єв [60], І. Страховський [73], О. Корнілов [55; 56], радянські дослідники А. Бондаревський [26], Я. Гросул, І. Будаєв [38], М. Дружинин [45], а також низка новітніх вітчизняних [25; 29; 30] і закордонних (російських) [21; 23; 33; 34; 62; 67; 75; 77] науковців. Однак, з «легкої руки» Г. Джаншиєва, який на початку 1890-х рр. назвав Великими реформи 1860-х – 1870-х рр. [40], серед селянських Великою визнається лише реформа 1861 р. Вивчення ж решти відповідних реформ тої епохи зводиться до з'ясування специфічних, порівняно з поміщицькими селянами, способів землеулаштування інших категорій сільських обивателів (удільних і державних селян, бессарабських царан, колишніх колоністів деяких губерній тощо). Виключення становлять праці О. Корнілова [55, с. 189; 56, с. 295-296, 333-334, 337-338], І. Страховського [73, с. 384-386] та О. Леонт'єва [60, с. 195], в яких охарактеризовано заходи уряду з уніфікації управління селянами впродовж 1861-1871 рр. як взаємопов'язаний, на засадах самоврядування, процес перебудови місцевого управління у губерніях європейської частини Російської імперії. Однак історики залишили поза увагою той факт, що селянські реформи епохи 1860-х – 1870-х рр. були пов'язані із тривалим

¹ Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

процесом соціального й управлінського впорядкування країни у «довгому ХІХ ст.», відтак їх роль у процесах аграрної та суспільно-політичної модернізації «російського Колосу» досі не знайшла адекватного висвітлення.

З огляду на це, автор ставить за мету проаналізувати селянські реформи 1861-1871 рр. в аспекті самоврядування селян. З цією метою передбачається охарактеризувати їх передумови та зосередитись на важливих завданнях, що висувалися цим реформам у площині соціального й управлінського характеру у контексті аграрної модернізації імперії Романових, і на цій основі визначити спільне та відмінне в оновленні вказаними реформами у країні селянського самоврядування.

Ідейні й організаційні витоки перетворення традиційного селянського самоврядування на інструмент аграрної модернізації імперії Романових сягають кінця ХVІІІ ст., коли, послуговуючись настановами європейських філософів-просвітників, російській освічений абсолютизм розпочав масштабне адміністративне й соціальне оновлення країни в напрямі раціоналізації її господарства та управління нею у відповідності до доктрини «добре впорядкованої поліцейської держави». Надзвичайно актуальними завданнями при цьому були піднесення ефективності фіскального адміністрування й земельне облаштування головних виробників стратегічного продукту імперії, чиєю працею наповнювалася державна скарбниця, – селян. Однак суттєвими перепонами для процесів оновлення стали хронічний дефіцит фінансів, чималою мірою спричинений зовнішньополітичними амбіціями тогочасної еліти в контексті проектів розбудови «нової Візантії» під егідою Романових (борг країни становив майже три річні бюджети), а також брак придатної для реалізації реформаторських планів бюрократії [27, с. 82-99; 53, с. 86, 103; 70, с. 466; 76, с. 54].

Все разом вимагало радикального здешевлення управлінського апарату та політики реформ, зокрема, в управлінні селом. У зв'язку із цим увага реформаторів сконцентрувалася на використанні в імперських цілях механізмів самоврядування традиційних селянських соціумів. Останні стали розглядатися в якості інструменту територіальної і станово-соціальної організації населення, адже ідеологи Просвітництва рекомендували освіченим монархам при створенні на просторах своїх країн «нової реальності» спиратися на традиції народу [58, с. 72; 76, с. 53-54]. Проте, як влучно висловився з цього приводу економіст кі-

нця ХІХ ст. М. Бржеський, у тих рідкісних випадках, коли влада проявляла деяку турботу щодо «нижчих класів народу», вихідними, як правило, були міркування фіскального ґатунку, а не усвідомлення обов'язків відносно цих «класів» [27, с. 82]. У цілому ж, як резюмує сучасний історик І. Христофоров, потреби раціоналізації системи оподаткування тим часом формували «тяглову» логіку відносин влади з її підданими, передусім – із селянами [76, с. 37]. Приміром, губернською реформою 1775 р. розміри повітів було «прив'язано» до кількості платників податку в них: мешканців мало бути 20-30 тис. «душ» [19, с. 94].

Поле просвітницьких експериментів з упорядкування села стали неосяжні простори українського Півдня, хоча перші спроби використання досвіду традиційних сільських соціумів у цілях піднесення ефективності фіску в Російській імперії датувалися ще 1771 р. (тогоріч при облаштуванні економічних селян їх представників залучили до виконання фіскальних функцій [2, с. 248]). По руйнації Запорізької Січі та загарбанню Кримського ханства в новій причорноморській провінції відкривалася можливість створити «нову реальність» практично з «чистого аркушу», організувавши експлуатацію аграрних і людських ресурсів краю в інтересах імперії по-новому – з урахуванням просвітницьких настанов. Роздача дворянам земель і самочинне захоплення останніх першими, разом із активним заселенням регіону селянами з «внутрішніх» губерній та європейськими колоністами, надзвичайно загострили у новій провінції проблему фіскального адміністрування. Ефективна ж реалізація відповідних завдань була можливою лише за умов чіткого визначення правового статусу кожної соціальної категорії – як в країні в цілому, так і в цьому регіоні зокрема. У розрізі останнього існувала потреба сконструювати цілком новий соціальний та управлінський простір з «параметрами», зумовленими, крім фіскального, вимогами мілітарного характеру. З огляду на вищевказані проблеми дефіциту державного бюджету це мало статися у короткий термін. Та й плани щодо перетворення нової провінції на плацдарм для подальшого «руху» імперії на південь, у контексті чого господарство Північного Причорномор'я мало постачати все необхідне для забезпечення армії, диктували таке облаштування місцевого аграрія, яке б гарантувало розбудову зорієнтованого на товаризацію господарства та стабільне надходження податків до імперської скарбниці. Відтак не дивно, що при

вирішенні питання – на базі яких традиційних структур розбудовувати соціальні відносини й управлінський простір Причорномор'я, тогочасний імперський істеблішмент мусив спертися не тільки на місцевий самоврядний досвід, а й вдатися до запозичень. Взірцями стали самоврядні моделі внутрішнього управління у поселеннях німецьких колоністів, однак не обійденим увагою залишилося і традиційне самоврядування місцевих селянських громад, спільне господарювання та реалізація податкових зобов'язань в яких виробилася попереднім досвідом співжиття у них зі своїми специфічними рисами у кожній [24, с. 75-76; 70, с. 754-755; 76, с. 84-85].

Оскільки вагому частку сільського соціуму Півдня становили державні селяни (57,5% [59, с. 7-8]), цілком логічно у контексті заходів, спрямованих на піднесення ефективності фіскалу, стала поява у 1787 р. «Установлень сільського ладу в казенних Катеринославського намісництва селищах, Директору Домоводства підвідомчих» [3]. На відміну від заходів 1771 р., воно не тільки предписувало селянам краю самостійно розверстувати податки у громаді: регламентації було піддано соціальні відносини та внутрішнє урядування в них. У поселеннях, в залежності від кількості їх мешканців, зі складу останніх мали обиратися один чи два сільських старшини, старости, виборні судді та збирачі податків; визначалося, яким чином і за якими критеріями мав відбуватися цей відбір, окреслювалися повноваження старост і старшин та інших функціонерів, а також вказувалося запровадити хлібні магазини на випадок голоду чи неврожаю і здійснювати деякі інші заходи із соціального захисту селян.

Цей досвід був цілком модерним: регулярна (поліцейська) держава, що прагнула всебічно регламентувати життя підданих, вдалася до внутрішнього упорядкування громад селян. При цьому самоврядування в останніх мало здійснюватися на станovo-територіальній основі, адже пов'язувалося воно із відповідним податковим статусом членів територіальної спільноти. Відтак, у 1787 р. було зроблено суттєвий крок у напрямі розбудови у країні територіального (місцевого) самоврядування – важливої ознаки модерного суспільства й інструменту соціального впорядкування країни. Надалі досвід Катеринославщини було поширено на окремі «внутрішні» губернії разом із запровадженням у них волосного устрою. У 1797 р. цей процес набув системного характеру: тогоріч Павлом I було здійснено масштабне реформування управлінним казенним селом –

запроваджено волосний устрій і дворівневе селянське самоврядування у форматі «волосна громада – сільська громада». У контексті цих заходів штучно створені волості, до складу яких входили традиційні громади селищ, мали налічувати до 3 тис. ревівських душ та управлятися на засадах самоврядування за принципами представництва [4; 5, с. 673-675]. Однак волосна реформа 1797 р. також виявилася кроком на шляхах розробки освіченою бюрократією імперії Романових оптимальних технологій адміністрування у цій величезній аграрній країні з її поліетнічним населенням.

Запозичене із західних країн і творів європейських мислителів і пов'язане з ідеями природного права людини та людських спільнот поняття «місцеве (локальне) самоврядування» у бюрократичну практику імперії Романових увійшло у першій третині XIX ст., коли збільшення країни на 1,5 млн. кв.км дало імпульс пошуку принципово нових технологій адміністрування в ній. Європейськими мислителями було сформульовано теорію вільної громади, засаднича теза якої наголошувала, що права місцевої громади на опікування власними справами є настільки природними та не можуть бути відчуженими, наскільки природними й такими, що не відчужуються, є права самої людини. Також даним положенням стверджувалося, що «вільна громада» була первинною стосовно держави. Відповідно, держава мала поважати свободу громадського самоврядування. Відтак, поряд із законодавчою, виконавчою та судовою владами, по суті, визнавалася четверта влада – місцева (муніципальна, комунальна, громадська). По мірі розробки цих ідей, було сформульовано господарську та громадську парадигми місцевого самоврядування (в їх контексті місцеве самоврядування протиставлялося державному управлінню), а надалі – комплексу ідей, покладених в основу відповідної державницької теорії. За нею, на установи місцевого самоврядування поклалися обов'язки із державного управління у своїх місцевостях. При цьому, крім суто утилітарних завдань державницького характеру, пов'язаних із пошуком ефективних форм управління регіонами, місцеве (територіальне) самоврядування мало стати й базою локальної демократії та привчати населення до управління своєю країною на засадах представництва, поваги демократичних прав і свобод індивідуума й інших цінностей буржуазно-демократичного суспільства. З огляду на це, запровадження місцевого самоврядування у країні стало розглядатися як засіб, поклика-

ний сприяти не тільки її соціальному та управлінському оновленню, а й суспільно-політичній модернізації загалом [31, с. 79; 34, с. 22-23; 37, с. 38-39; 75, с. 5].

У 1820-і – 1830-і рр. полем просвітницького експериментаторства стало Дунай-Пруто-Дністровське межиріччя, що увійшло до складу Російської імперії у 1812 р. внаслідок її перемоги над Османською імперією у війні 1806-1812 рр. У 1813 р. нову провінцію було названо Бессарабією. Її південна частина внаслідок втечі місцевих мешканців і виселень звідси російськими адміністраторами ногайських татар була обезлюднена. Розпочалося заселення останньої вихідцями з Європи та селянами з «внутрішніх» губерній. Зрозуміло, господарське життя регіону та реалізація у ньому фіскальних функцій перебували у стані хаосу, що вимагало від місцевого істеблшменту винайдення неординарних методів з упорядкування цієї нової ділянки імперського простору, яка «стартувала» у «довге ХІХ ст.», по суті, взагалі не маючи соціального потенціалу. До того ж ситуація ускладнювалася самочинними масовими переселеннями сюди царан (вільних мешканців приватних і «духовного відомства» земель). Крім необхідності реагувати на скарги місцевих поміщиків, це змусило нову адміністрацію терміново приступити до регламентації соціальних відносин у бессарабському селі, що загалом відповідало «порадам» просвітників освіченим монархам «бачити» у селянах одну з консервативних підвалин нації. За взірці місцевим істеблшментом під керівництвом новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова та намісника Дунайських князівств (Молдавії і Валахії) П. Кисельова було взято самоврядування у громадах державних селян і відповідні пруські й австрійські традиції. Синтезуючи вітчизняне із західноєвропейським, освічені бюрократи розпочали конструювання нових аграрних відносин у цьому сегменті Причорномор'я.

Спочатку впорядкували становище переселених із «внутрішніх» губерній селян, яких розмістили на казенних землях бессарабського півдня. У 1826 р. на них поширили, із деякими нівелюваннями, волосний устрій казенних сіл імперського «ядра». Надалі регламентували становище цараністського села. 24 січня 1834 р. набуло чинності «Положення про царан або вільних землеробів Бессарабської області», яке у частині організації управління царанами, по суті, схематично копіювало волосний устрій державних сіл. Однак були й суттєві новації, пов'язані, крім специфічних місцевих

назв селянських функціонерів («ворник»), із розмірами волості (у Бессарабії вона «вимірювалася» родинами, а не ревізькими душами, й була значно меншою територіально) та створенням волосних судів. Оскільки, на відміну від державних сіл, вести мову про якісь звичаєво-правові традиції мешканців нових мирських громад бессарабських царан підстав не було, імперські реформатори сконструювали цю установу. На відміну від відповідних установ імперського «ядра», вона мала функціонувати не на сільському, а на волосному рівні. Склад бессарабських волосних судів формувався волосним сходом засобом виборів з осіб, делегованих мешканцями селищ. Крім цього, привертає увагу й делегування до волосного сходу по одному представнику від кожних 10 царанських родин (прообраз майбутніх десятидвірників за реформою 1861 р.). Проте найсуттєвішою новацією нового управління цараністським селом стало започаткування «сільських мирських сходів» – представницьких установ у селищних громадах. Їх поява у Бессарабії свідчила про перенесення на соціальний ґрунт цього слов'яно-романотюркського пограниччя деяких соціокультурних традицій «внутрішніх» губерній імперії Романових. При цьому змістовне навантаження термінів «мир» і «мирський» в бессарабському контексті пов'язувалося з громадами селян, які отримали право жити на обраних ними землях завдяки узаконенню цього факту волею нових імперських правителів краю. На відміну від традиційних селянських громад «внутрішніх» губерній, де території споконвіку облаштувалися дідами-прадідами й де традиції співжиття творилися в соціальних мікросвітах/«мирах», бессарабські «мири» були штучними утвореннями, сконструйованими реформаторами-просвітниками. Єдиною характерною ознакою мешканців бессарабських «мирів» було їх податне становище. З огляду на це, слід резюмувати: селянськими реформами 1830-х – початку 1840-х рр. у Бессарабії було зроблено ще один суттєвий, після відповідного катеринославського 1787 р., крок у напрямі формування в імперії Романових місцевого (територіального) самоврядування на базі самоврядування селян [31, с. 78].

Досвід Бессарабії став вдалим експериментом ліберальної бюрократії. Він прислужився під час розробки реформи державного села 1838 р., якою, крім уніфікації управління останнім, у ньому було дещо змінено самоврядування, а в сільську громаду було вирішено поєднувати селища, мешканці яких раніше

могли належати до різних груп казенних селян (половників, військових поселенців, євреїв-землеробів тощо). Разом з уніфікацією соціального та податного становища всіх категорій казенних селян, на яких поширили права сільських обивателів, це сприяло ефективності фіска на селі, стандартизації бюрократичних практик у ньому та заклало базу майбутнього єдиного соціального стану країни – сільських обивателів. При цьому сільські громади взірця 1838 р., як і відповідні структури цараністсько-бессарабських сіл взірця 1834 р., стали станомо-територіальними утвореннями – нижчими (базовими) структурами волостей. Функціонування цих нових сільських громад, з огляду на чималу кількість державних селян (вони становили майже половину селян країни), мало мати неабиякі економічні наслідки для імперії Романових загалом: очікувалося суттєве поповнення її скарбниці [44, с. 522]. Надалі, у подібному ключі, сприяючи вкоріненню механізмів самоврядування в селянських громадах, у 1842 р. в імперії Романових було здійснено реформу зобов'язаних селян, яка, як відомо, стала вагомим кроком на шляху до 1861 р., а також «інвентаризацію» села у західних губерніях та в 1847 р. поширено волосний устрій на селища бессарабських мазил (збіднілих нащадків місцевих бояр, яких соціально зрівняли з односторонцями «внутрішніх» губерній). Ці заходи сприяли соціальній уніфікації та фіскальному впорядкуванню селянської Росії, встановленню контролю бюрократії над селом і доланню патріархальних традицій в аграрних відносинах [31, с. 79; 61; 75, с. 38-39].

Упродовж 1830-х – 1840-х рр. було здійснено вагомі кроки із соціального й управлінського впорядкування імперії Романових. У 1832 р. набули чинності «Закони про стани», якими брався курс на формування станів дворян, духовенства, міських і сільських обивателів. У 1842 р., продовжуючи реформу місцевого управління, започатковану «Установленням про губернії» 1775 р., з-поміж регіонів країни було виокремлено європейські губернії, що мали управлятися за «Загальним установленням губернським». Цими положеннями царат взяв курс на соціальну уніфікацію селянської Росії та гомогенізацію місцевого управління в її європейській частині. При цьому базовими структурами останнього оголошувалися самоврядні структури удільних і державних сіл: сільські прикази та волосні правління із сільськими сходами, відповідно [71, с. 1, 123; 72, с. 4]. Враховуючи, що дворянство у своїй масі

ігнорувало працю з управління регіонами та мало значні борги перед імперською скарбницею, обчислювані кількома державними бюджетами, курс брався і на зменшення ролі дворян у місцевому управлінні та, відповідно, збільшення компетенції бюрократичних структур у цій сфері, а також поширення практик самоврядування на всю селянську Росію [54, с. 10; 57, с. 450; 58, с. 180].

Враховуючи набутий досвід і послуговуючись новими ідеями організації самоврядування селян, пов'язаними з поширенням в імперії самоврядних практик великоруського «миру» з його традиціями колективної відповідальності сільських громад у виконанні податкових зобов'язань (колової поруки), у другій половині 1850-х рр. імперський істеблшмент розпочав розробку реформи поміщицького села у контексті оновлення місцевого управління в повітах загалом [51, с. 340-343, 350-355; 56, с. 295-296, 333-334, 337-338]. Зрозуміло, останнє логічно мало пов'язуватися із заходами зі землеулаштування й оновлення управління всіма категоріями сільських мешканців.

Таке масштабне завдання вирішувалося практично одночасним створенням наприкінці 1850-х рр. кількох урядових комісій, що мали на меті розробити проект ефективної системи управління повітом, в якому би села посткріпаків та інших категорій сільських обивателів було інтегровано в єдину систему фіскального адміністрування на повітовому рівні [20, с. 145; 27, с. 412-413; 69, с. 82]. Передумовою цього стало надання у 1858 р. статусу сільських обивателів удільним селянам [74, с. 598]. Видання «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальне положення». – *І.В.*) 19 лютого 1861 р., яким, крім скасування кріпацтва, тимчасовозобов'язані селяни оголошувалися такими, що отримали права сільських обивателів, в контексті чого в них запроваджувалося селянське самоврядування («громадське управління селом») [6], по суті, склало вагому організаційно-правову базу для уніфікації самоврядування селян у країні в цілому. За пізнішими свідченнями очільника МВС П.Валуєва (отримав цю посаду в квітні 1861 р.), саме це мала на меті бюрократія МВС, розробляючи реформи удільних, державних, цараністських, колоністських сіл впродовж 1860-х рр. [52, с. 364]. Відтак, подібно до бессарабських цараністських «мирів», сконструйованих реформаторами початку 1830-х рр., до складу яких було включено представників рі-

зних соціальних груп сільських мешканців, пореформені сільські громади та волості також мали включати представників різних груп селян, соціальне й управлінське становище яких мало бути уніфіковане реалізацією відповідних реформ 1860-х – 1870-х рр.

У комплексі реформаторських заходів 1861 р. у тіні головної події – скасування кріпацтва залишилися заходи із земельного й управлінського облаштування таких категорій сільських мешканців, як колишні дворові, селяни, що працювали на посесійних і поміщицьких фабриках, а також у маєтках, що належали різним відомствам. Окремими положеннями тогоріч вони отримали статус сільських обивателів разом із поширенням на них чинності «Загального положення» й, відповідно, запровадженням у них селянського самоврядування [7, с. 173; 8, с. 386; 9, с. 388; 10, с. 390; 11, с. 463; 12, с. 1015]. До кінця 1861 р. волосне самоврядування поширили на Таврійську губернію [13, с. 605].

У березні 1861 р. було розпочато розробку проекту реформи удільних і палацевих селян [75, с. 101]. 26 червня 1863 р. набуло чинності «Положення про селян, розміщених на землях маєтностей Государевих, палацевих та удільних» [14], яким останні підпорядковувалися «загальним для всього селянського населення постановам на засадах положень 1861 р.». Практично без змін в удільному селі залишився поділ на сільські громади, а території приказів і самі прикази приводилися у відповідність до волосного устрою взірця 1861 р. Поодинокі специфічні статті, що регламентували функціонування установ селянського самоврядування, порівняно з управлінням колишніми поміщицькими селянами, стосувалися стягування податків. Їх частина мала спрямовуватись на утримання «мірників і межових учнів». Також у положенні містилися деякі зауваження щодо, наприклад, необхідності дотримуватися звичайного способу прийняття приговорів про звільнення з громади «порочних членів» і користування «сільськими банками». Дещо по-іншому регламентувалося виконання мирських повинностей. Зазначалося, що мирськими зборами, крім іншого, мали покриватися видатки на утримання повитух, фельдшерів, їх забезпечення спеціальним обладнанням і навчання у спеціалізованих училищах, виплата зарплатні викладачам сільськогосподарських шкіл удільного відомства. Також наголошувалося на «незмінності» функціонування сільських шкіл у селах, які виходили з-під юрисдикції відомства удільв

і підпорядковувалися МВС.

Реформування громадського управління державним селом також було розпочато у березні 1861 р., натомість розробка реформи державних селян тривала кілька років і супроводжувалася досить напруженим її обговоренням у вищому ешелоні влади. Суперечки викликали підстави, на яких селяни мали отримувати земельний наділ, оскільки мешкали та працювали вони на державній землі. Відтак той спосіб, яким це робилося відносно колишніх поміщицьких селян, формально означав би перехід частки державної землі у селянську власність. Однак частиною дворянського істеблішменту казенні землі ототожнювалися з громадськими землями, відтак надання державної землі селянам з можливістю індивідуального викупу могло призвести до того, що чимала частка земельного фонду імперії перейшла б у приватну селянську власність. Чимало заперечень під час обговорення проблеми викликав і шлях її вирішення через продаж землі селянам. За наполяганням князя Костянтина Романова питання було вирішено на користь надання селянам землі без викупу, але за умов, що селяни щороку вноситимуть до казни «державну оброчну подать». За таких обставин земля мала перейти у власність сільської громади. Надалі оброчну подать практично трансформували у викупні платежі, завдяки чому загалом майнове становище казенних селян виявилось набагато ліпшим, ніж колишніх кріпаків [21, с. 155]. Як вказує В. Бойко, це дозволило досягти рівномірнішого оподаткування селянських господарств і підвищити їх платоспроможність [25, с. 14]. Загалом це, безумовно, сприяло підтримці селянами нової системи управління казенним селом, оскільки процедури оподаткування ставали прозорішими та вели до зменшення податкового тягаря на окреме домогосподарство.

Поступово мала змінюватися архітектура селянських установ самоврядування казенного села, адже у 1861 р. реформатори назвали волостю ту структуру, що відповідала сільській громаді державного села взірця 1838 р. [31, с. 84]. Відповідно, реформою 1866 р. у цьому селі, по суті, створювалися нові сільські громади – складові нової волості казенного села. О. Градовський з цього приводу вказував, що самоврядування у цих нових волостях було організовано «на значно ширших началах», ніж у казенних селах взірця 1838 р. [36, с. 569]. Певною мірою це слід віднести на рахунок територіальних аспектів організації самоврядування селян. Положенням 1866 р. допускалося

поєднання в одну сільську громаду селян-власників із тимчасовозобов'язаними (колишніми поміщицькими) селянами. Мали продовжувати виконувати свої обов'язки всі сільські та волосні посадовці. негайно приступити наказувалося лише до виборів волосних суддів, адже замість сільської та волосної розправ відтепер у державному селі запроваджувалася єдина волосна судова установа. На сільському ж рівні судові установи попереднього часу (сільські розправи) скасовувалися. Деякі зміни відбулися й у функціонуванні сільських та волосних сходів: у сільському сході відтепер мали брати участь всі домогосподарі сільської громади, а до волосного сходу – делегуватися, крім селянських функціонерів, «десятидвірники», які обиралися у сільських громадах.

У західних губерніях, у тому числі правобережних українських, де через низку заходів, пов'язаних із приборканням польського повстання 1830-1831 рр., царатом наприкінці 1830-х – початку 1840-х рр. у державних селах так і не було запроваджено волосний устрій, у 1866 р. останній конструювався на базі сільських громад [77, с. 16].

Порівняння положення 1866 р. [15] із відповідним положенням 1838 р. дозволяє вести мову про деяке спрощення у 1866 р. управління казенним селом на засадах представництва та самоврядування його мешканців. Певна примітивізація сталася в тій частині функціонування громадського управління селом, де йшлося про вибори очільників волосних і сільських установ та інших селянських функціонерів. Відтепер порядок виборчих процедур жодним чином не регламентувався. Це також стосувалося й прийняття рішень на сходах. Для державних селян ці нові процедури були полегшенням життя, адже вони позбавлялися бюрократичної регламентації й втручання у внутрішнє життя сільської громади чиновників. Натомість, відмова від ретельної регламентації виборчих процедур та способу проведення сходів радше могла зіграти деструктивну роль у функціонуванні самоврядування селян, адже традиції сільських соціумів дореформених часів не передбачали уніфікації та формалізації вказаних процедур з метою врахування інтересів власне продуктивної частини селянського соціуму. Натомість, з огляду на створення нових структур самоврядування, виборчі процедури та діяльність сходів конче потребували регламентації, оскільки у 1866 р. їх було сконструйовано реформаторами штучно.

У Бессарабії набуттям чинності 14 липня

1868 р. «Положення про поземельний устрій поселенців (царан) Бессарабської області, поселених на землях приватних власників, монастирських чи інших духовного відомства економій» [17] громадський устрій у цараністських селищах було реформовано на засадах «Загального положення» 1861 р. Однак суттєвих змін в управлінні царанами при цьому не вносилося, оскільки реформою 1834 р. у Бессарабії управління селом вже було модернізовано [30, с. 38-39]. Зокрема, без змін залишився волосний устрій краю. Всі виборні селянські посадовці (волосні голови, сільські старости) мали продовжувати виконувати свої обов'язки до закінчення терміну повноважень. Волосні голови перейменовувалися на волосних старшин, а старшини-засідателі – на засідателів. Також припинялися повноваження добросовісних у волосних судах. На сільських сходах мав бути обраний новий склад волосних судів. Волосні старшини не мали входити до складу останніх, а склад суду не мав затверджуватися дворянськими головами та волосними правліннями. Окремо зазначалося, що в молдавських селах краю положення мало бути поширено в перекладі молдавською.

У 1868-1871 рр. продовжувалася уніфікація управління сільськими мешканцями Бессарабії. У 1868 р. це торкнулося становища козаків Новоросійського війська, які мешкали на півдні краю. У 1871 р. практично зрівняли у становищі з державними селянами іноземних колоністів, яких позбавили особливого статусу. Відтак управління у сільській місцевості цієї області стало таким же, як і на землях колишніх поміщицьких, казенних та удільних селян решти губерній Російської імперії [30, с. 38; 38, с. 98, 102, 133, 241, 247-249]. У 1873 р. Бессарабській області надали статус губернії. З того моменту місцеве управління в краї було уніфіковано відповідно до чинної у губерніях європейської частини.

Вагомим кроком на шляху уніфікації управління селом в імперії Романових стало реформування у 1871 р. управління іноземними колоністами, крім Бессарабської, Санкт-Петербурзької, Новгородської, Самарської, Саратовської, Воронежської, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній. Колоністів наблизили у соціальному статусі до державних селян і поширили на колоністські села самоврядування відповідно до «Загального положення» 1861 р. [18]. Зворотнім боком цього стала русифікація справочинної діяльності в установах самоврядування колоністських селищ: відте-

пер усе діловодство мало вестися лише російською [18, с. 816]. Зрозуміло, надалі це виявилося потужним чинником русифікації управлінської сфери у колоністському селі.

Упродовж 1860-х – 1871-го рр. чинність «Загального положення» поширили й на деякі інші категорії селян, інтегрувавши їх до сільських обивателів і запровадивши у них самоврядування за взірцем посткріпосного села [42; 43; 63; 66; 67]. Зокрема, у 1871 р. сільськими обивателями також стали козаки українського Лівобережжя, у селах яких запровадили волосний устрій і селянське самоврядування [65, с. 96-97].

У 1874 р. скасуванням інституту мирських посередників у посткріпосному селі й інтеграцією уніфікованих установ селянського самоврядування до місцевого управління губерній було вирішено завдання з гомогенізації місцевого управління в європейській частині країни, яка управлялася за «Загальним установленням губернським» [64, с. 3]. Відтак, інтегровані до стану сільських обивателів практично всі категорії селян мали за однаковими механізмами здійснювати самоврядні функції та виконувати свої податкові зобов'язання, що, за поглядами реформаторів, мало слугувати піднесенню ефективності фіску та розбудові в аграрній Росії локальної демократії [27, с. 402, 412; 31, с. 76; 47, с. 209]. И хоча наступними роками мали місце поодинокі заходи із поширення самоврядування селян на окремі групи сільських мешканців [1] і деякі нівелювання системи селянського самоврядування в окремих регіонах країни, пов'язані із пристосуванням нового управління селом до регіональних традицій [16], загалом слід констатувати: вищеописані реформаторські заходи 1861-1871 рр. у площині селянського самоврядування, по суті, були складовими єдиного процесу уніфікації управління селянами на базі їх самоврядування. У такий спосіб, попри відмінності у землеулаштуванні кожної категорії останніх, по суті, був реалізований масштабний реформаторський проект – Велика реформа 1861-1871 рр. Її реалізація пов'язувалася з економічним, соціальним та управлінським оновленням країни, розпочатим на зламі XVIII-XIX ст. на українському Півдні, а основними завданнями були соціальна уніфікація селянської Росії, стандартизація управління селом, підвищення ефективності фіску, створення бази становлення в імперії Романових місцевого самоврядування.

Як і всі Великі реформи, ця реформа характеризувалася суперечливістю та незавершені-

стю, оскільки базувалася на традиційному самоврядуванні сільських соціумів і не передбачала формування нового селянина – активного учасника процесів аграрної модернізації країни. Причиною цього передусім була фінансова криза, що поглибилася на початку 1860-х рр. внаслідок провалу банківської реформи 1857-1859 рр. та примусила реформаторів суттєво скоротити плани, пов'язані із кредитуванням селян, створенням правової й освітньої інфраструктур селянської реформи 1861-1871 рр. тощо [31, с. 84]. Однак, попри це, Велика реформа 1861-1871 рр. виконала завдання стати інструментом соціальної організації країни, оскільки інтегрувала практично всі категорії сільського населення в єдиний податний стан сільських обивателів. Це стало логічним завершенням розпочатої в 1830-і рр. діяльності російського освіченого абсолютизму у площині соціального упорядкування населення країни та гомогенізації місцевого управління – важливих складових процесу державного будівництва на «одній шостій земного суходолу». Проте протистояння у середовищі дворянського істеблішменту, що мали місце пореформеними часами та пов'язувалися із різними візіями вирішення аграрно-селянського питання, разом із низкою інших чинників (світова аграрна криза, активізація у країні ліво-радикальних опозиційних тощо), не дозволили реалізувати більшість завдань цієї реформи. Через це уніфіковане у 1861-1871 рр. селянське самоврядування, інтегроване до місцевого управління губерній, впродовж 1880-х – 1890-х рр. стало чинником деструкції: установи самоврядування селян перетворилися на структури опору останніх владі та посприяли організації селянської Росії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст., чим «підштовхнули» «російський Колос» до фатального кінця [32].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. 5357. Июня 15. Об устройстве быта иностранных поселенцев, водворившихся в губерниях: Киевской, Подольской и Волынской // ПСЗРИ-3. Т. VIII. Отд. I. 1888. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1890. С. 409-411.
2. 13590. Наставление экономическим правлениям // ПСЗРИ. Собр. 1.: в 45 т. Т. XIX (1770-1774). СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1830. С. 247-257.
3. 16603. Установление сельского порядка в казенных Екатеринославского наместничества селениях, Директору Домоводства подведомственных // ПСЗРИ-1. Т. XXII (1784-1788). СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1830. С. 974-993.
4. 16840. Марта 2. О разделении на волости крестьян ведомства Директора Экономии по Вологодскому и Ярославскому наместничествам // ПСЗРИ-1. Т. XXIII (1789 – 31 октября 1796). СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1830. С. 116.
5. 18082. Августа 7. О разделении казенных селений на волости и о порядке внутреннего их управления // ПСЗРИ-1. Т. XXIV (с 6 ноября 1796 по 1798). СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1830. С. 672-677.

6. 36657. Февраля 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ-2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 141-169.
7. 36658. Февраля 19. Высочайше утвержденное Положение об устройстве дворовых людей, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ-2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 170-174.
8. 36669. Февраля 19. Высочайше утвержденные Дополнительные правила о крестьянах, отбывающих работы на помещичьих фабриках // ПСЗРИ-2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 386-388.
9. 36670. Февраля 19. Высочайше утвержденные Дополнительные правила о крестьянах и дворовых людях, вышедших из крепостной зависимости в Земле Войска Донского // ПСЗРИ-2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 388-390.
10. 36671. Февраля 19. Высочайше утвержденные Дополнительные правила о крестьянах и дворовых людях, вышедших из крепостной зависимости в Ставропольской губернии // ПСЗРИ-2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 390-392.
11. 36739. Марта 16. Об устройстве быта крестьян и фабричных людей, числящихся при помещичьих фабриках, и о правах владельцев сих фабрик // ПСЗРИ-2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 463.
12. 37181. Июня 28. О порядке устройства населенных временнообязанными крестьянами имений, принадлежащих разным учреждениям и обществам // ПСЗРИ-2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 1015.
13. 37731. Декабря 11. Об упразднении сельских правлений в Таврической губернии и открытии действий волостных правлений // ПСЗРИ-2. Т. XXXVI. Отд. II. 1861. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1863. С. 605.
14. 39792. Июня 26. Высочайше утвержденное Положение о крестьянах, водворенных на землях имений Государевых, дворянских и удельных // ПСЗРИ-2. Т. XXXVIII. Отд. I. 1863. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1866. С. 678-702.
15. 42899. Января 18. О преобразовании управления государственных крестьян и о передаче сих крестьян в ведение общих губернских и уездных, а также местных по крестьянским делам учреждений // ПСЗРИ-2. Т. XL. Отд. I. 1866. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1868. С. 34-37.
16. 43034. Февраля 19. Высочайше утвержденное Положение о волостном общественном управлении в Остзейских губерниях // ПСЗРИ-2: в 55 т. (1825-1881). Т. XL. Отд. I. 1866. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1868. С. 149-160.
17. 46133. Июля 14. Высочайше утвержденное положение о поземельном устройстве поселян (царан) Бессарабской области, водворенных на землях частных владельцев, монастырских и других духовного ведомства экономий // ПСЗРИ-2. Т. XLIII. Отд. II. 1868. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1873. С. 81-100.
18. 49705. Июня 4. Высочайше утвержденные Правила об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), водворенных на казенных землях в губерниях: Санкт-Петербургской, Новгородской, Самарской, Саратовской, Воронежской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской и в Таврической и в области Бессарабской // ПСЗРИ-2. Т. XLVI. Отд. I. Ч. I. 1871. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1874. С. 813-819.
19. Административно-территориальное устройство России. История и современность / отв. ред. А.В. Пыжиков. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 320 с.
20. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. СПб.: тип. МВД, 1872. 238 с.
21. Ачмизов А.А. Государственные крестьяне в России: трансформация правового статуса, управления и сословного самоуправления (XVIII-XIX вв.) (историко-правовое исследование): дис... канд. юр. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений»; ФГБОУ ВПО «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при президенте РФ». Ростов-на-Дону, 2015. 186 с.
22. Безобразов В.П. 1862. Мировые посреднические учреждения // Государство и общество: Управление, самоуправление и судебная власть: Статьи В.П. Безобразова. СПб.: тип. В. Безобразова и К°, 1882. С. 331-366.
23. Беляев Е. В. Учреждение и деятельность крестьянского самоуправления в 1861-1889 гг.: по материалам Рязанской и Тамбовской губерний: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история»; Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина. Липецк, 2009. 26 с.
24. Бойко А.В. Запровадження обцинного устрою на Півдні України останньої чверті XVIII ст. // Записки науководослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. Вип. 1. Запоріжжя: ПА «Тандем-У», 1996. С. 72-91.
25. Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01 «Історія України»; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 18 с.
26. Бондаревский А.В. Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России (1861-1917 гг.): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР»; Киев. ун-т им. Т.Г. Шевченко. Киев, 1951. 17 с.
27. Бржеский Н.К. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. СПб.: тип. В. Киршбаума, 1897. 441 с.
28. Бурін О.М. Проблеми впровадження концепції локальної демократії в Україні // Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток». 2014. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=752>
29. Венгер Н.В. Проблеми розробки та реалізації реформи ліквідації колоністського статусу в Російській імперії (1871): меноніти та влада у конфлікті // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія. 2011. Вип. 19. С. 114-122.
30. Верховцева І.Г. Крестьянское самоуправление в Бессарабии (середина – вторая половина XIX в.) // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст. Коломна: МГОСГИ, 2013. С. 35-40.
31. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в планах епохи Великих реформ: традиційне та «новаторське» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 2. Тернопіль: вид. ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 75-93.
32. Верховцева І.Г. Самоврядування селян як чинник селянської революції в Російській імперії початку XX ст. // Український селянин: пр. Наук.-досл. ін-ту селянства. Вип. 18. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. С. 75-93.
33. Востокова Н.П. Источники по истории крестьянской реформы в государственной деревне: (60-80-е гг. XIX в.): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.09 «Историография»; Рос. акад. гос. служ. при президенте РФ. Москва, 1995. 20 с.
34. Горбатюк Е.С. Основные теории местного самоуправления: аналитический обзор // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Политология. Международные отношения. 2015. Вип. 1. С. 21-27.
35. Гордиенко Ю.Г. Отмена крепостного права и формирование органов крестьянского местного самоуправления в России: На материалах Ставропольской губернии: дис... канд. юр. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений»; Ставропольс. гос. ун-т, 2005. 174 с.
36. Градовский А.Д. Всесловная мелкая единица // Градовский А.Д. Собрание сочинений: в 9 т. 2 изд. Т. 8. Ч. 2: Органы управления. СПб.: тип. М.М. Стасюлевича, 1907. С. 564-575.
37. Григорьев В.А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика: монография. Киев: Истина, 2005. 424 с.
38. Гроссул Я., Будаки И. Крестьянская реформа 60-70-х годов XIX в. в Бессарабии. Кишинев: Госиздат Молд., 1956. 269 с.
39. Дергилова С.Ю. Сущность полицейского государства как предмет осмысления полицейстов второй половины XIX – начала XX века // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2011. Вип. 3. Т. 51. С. 15-20.

40. Джаншиев Г.А. Из эпохи Великих реформ (Освобождение крестьян.–Отмена телесного наказания.–Цензурная реформа.–Новый суд и пр.): Исторические справки. Москва: тип. А.И. Мамонтова, 1892. 262 с.
41. Дживилегов А.К. Николай Алексеевич Милютин // Великая реформа: [19 февраля 1861 – 1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Т. 5. Москва: т-во И.Д. Сытина, 1911. С. 68-87.
42. Дополнительные правила о крестьянах и рабочих, отбывающих работы при Пермских частных горных заводах и соляных промыслах // Положения о сельском состоянии. Особое приложение к тому IX Законов о состояниях. Изд. 1876 г. СПб.: гос. тип., 1876. С. 505-508.
43. Дополнительные правила о приписанных к частным горным заводам людям ведомства Министерства Государственных имуществ // Положения о сельском состоянии. Особое приложение к тому IX Законов о состояниях. Издание 1876 г. СПб.: гос. тип., 1876. С. 489-500.
44. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева: в 2 т. Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. Москва; Ленинград: АН СССР, 1946. 635 с.
45. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861-1880 гг. Москва: Наука, 1978. 287 с.
46. Дружинин Н.П. Юридическое положение крестьян. СПб.: тип. Н.К. Мартынов, 1897. 385 с.
47. Журналы и мемории общего собрания Государственного совета по крестьянскому делу: С 28 января по 14 марта 1861 г. Петроград: Гос. тип., 1915. 399 с.
48. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Москва: Госполитиздат, 1954. 290 с.
49. Захарова Л.Г. Воспоминания генерал-фельдмаршала Дмитрия Алексеевича Милютина // Отечественная история. 2000. № 5. С. 114-117.
50. Зимогляд В.Я. Місцеве самоврядування як феномен культури // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2. С. 250-260.
51. Иванюков И.И. Падение крепостного права в России. СПб.: тип. Н.И. Мамонтова, 1882. 400 с.
52. Из записки министра внутренних дел П.А. Валуева Александру II «О положении крестьянского дела в начале сентября 1861 г.» // Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи) / сост., общ ред., вст. ст. и коммен. В.А. Федорова. Москва: МГУ, 1994. С. 362-373.
53. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: вид Українського Католицького ун-ту, 2005. 360 с.
54. Катков М.А. Роль уездных предводителей дворянства в государственном управлении России. К вопросу о реформе уездного управления. Москва: печатня А.И. Снегирева, 1914. 70 с.
55. Корнилов А. Крестьянская реформа. СПб.: Гершунин и К°, 1905. 271 с.
56. Корнилов А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России. СПб., 1905. 473 с.
57. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762-1855 годов. СПб.: тип. Тренке и Фюсно, 1906. 720 с.
58. Кушко А., Таки В., Гром О. Бессарабия в составе Российской империи (1812-1917). Москва: Новое лит. обозрен., 2012. 400 с.
59. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. Киев: Наук. думка, 1989. 114 с.
60. Леонтьев А.А. Законодательство о крестьянах после реформы // Великая реформа: [19 февраля 1861-1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. М.: т-во И.Д. Сытина, 1911. Т. 6. С. 158-199.
61. Мазилы // Энциклопедический словарь / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб.: типо-литогр. И.А. Ефрона, 1896. Т. XVIII. С. 361.
62. Никулин В.Н. Реформа 1866 г. в государственной деревне столичной губернии // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сб. ст. 5-й междунауч. конф. Коломна: МОГСГУ, 2015. С. 19-24.
63. О крестьянах, приписанных к Олонецким заводам // Положения о сельском состоянии. Особое приложение к тому IX Законов о состояниях. Изд. 1876 г. СПб.: гос. тип., 1876. С. 775-777.
64. Общее учреждение губернское // Свод законов Российской империи [Изд. неофиц.]: в 5 кн.; под ред. и с примеч. С.Д. Мордухай-Болтовского. Кн. 1. Т. II. Издание 1892 года. СПб.: Деятель, 1912. С. 2-3.
65. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства (1802-1902). Очерки по архивным данным с рисунками. Т. 2. Полтава: электр. типо-литогр. торг. дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. 303 с.
66. Положение о заводских людях Александровского главного завода Николаевской железной дороги // Положения о сельском состоянии. Особое приложение к тому IX Законов о состояниях. Изд. 1876 г. СПб.: гос. тип., 1876. С. 537-548.
67. Попов С.А. Система крестьянского самоуправления в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.): дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история»; ФГБОУ ВПО «Чуваш. гос. ун-т им. И.Н. Ульянова». Чебоксары, 2014. 266 с.
68. Правила для имений, принадлежащих разным учреждениям, а также ленных и иезуитских // Положения о сельском состоянии. Особое приложение к тому IX Законов о состояниях. Изд. 1876 г. СПб.: гос. тип., 1876. С. 643-644.
69. Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в.: в 4 т. Т. 3. Вторая половина XIX – начало XX в. / отв. ред. В.В. Шелохаев. Москва: Полит. энцикл., 2016. 765 с.
70. Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории [А.И. Аксенов, Н.Е. Бекмаханова, Я.Е. Водарский, Л.С. Гагагова, С.А. Козлов и др.]. Москва: Рус. панорама, 2011. 880 с.
71. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Законы о состояниях. Издание 1842 г. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1842. 405 с.
72. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Учреждения. Свод учреждений государственных и губернских. Издание 1842 г.: Ч. II.: Учреждения губернские. СПб.: тип. II Отд. С.Е.И.В.К., 1842. 588 с.
73. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года // Крестьянский строй. Т. 1.: сб. ст. А.А. Корнилова, А.С. Лаппо-Данилевского, В.И. Семевского и И.М. Страховского. СПб.: Беседа, 1905. С. 371-455.
74. Удельные крестьяне // Энциклопедический словарь / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. СПб.: тип. акц. об-ва Брокгауза и Ефрона, 1902. Т. XXXIV-А. С. 594-598.
75. Ушаков Н.М. Крестьянский вопрос в политике самодержавия России в XIX – начале XX века. Астрахань: Астраханс. гос. пед. ун-т, 1994. 168 с.
76. Христофоров И.А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830-1890-е гг.). Москва: Собрание, 2011. 368 с.
77. Цытович Н.М. Сельское общество, как орган местного управления. Киев: тип. Имп. Ун-та Св. Владимира: АО печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. 233 с.

Верховцева Ірина Селянські реформи 1860-х – 1870-х рр. чи Велика реформа 1861-1871 рр.?: уніфікація самоврядування селян у Російській імперії

Проаналізовано селянські реформи 1860-х–1870-х рр. у Російській імперії в аспекті самоврядування селян. Автор резюмує, що внаслідок поширення на удільних і державних селян, бессарабських царан, колоністів декількох губерній та інші категорії сільського населення чинності статей «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької

залежності» 1861 р., якими регламентувалося самоврядування тимчасовозобов'язаних селян, у країні було уніфіковано управління сільськими обивателями на базі їх самоврядування. По суті, стверджує дослідниця, було здійснено масштабний реформаторський захід – Велику реформу 1861-1871 рр. Нею, попри відмінності у землеулаштуванні різних категорій сільських мешканців, селянську Росію було уніфіковано соціально й управлінські, внаслідок чого завершено формування стану сільських обивателів і гомогенізовано місцеве управління у губерніях європейської частини країни.

Ключові слова: Російська імперія, модернізація, місцеве управління, місцеве самоврядування, селянські реформи 1860-х – 1870-х рр., Велика реформа 1861-1871 рр., селянське самоврядування, сільські обивателі

Верховцева Ирина Крестьянские реформы 1860-х – 1870-х гг. или Великая реформа 1861-1871 гг.: унификация самоуправления крестьян в Российской империи

Проанализированы крестьянские реформы 1860-х – 1870-х гг. в Российской империи в аспекте самоуправления крестьян. Автор резюмирует, что распространением на удельных и государственных крестьян, бессарабских царан, колонистов нескольких губерний и другие категории сельского населения действия статей «Общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости» 1861 г., регламентировавших самоуправление временнообязанных крестьян, в стране было унифицировано управление крестьянами на основе их самоуправления. По сути, утверждает исследовательница, был осуществлен масштабный реформаторский проект – Великая реформа 1861-1871 гг. Ею, несмотря на особенности землеустройства разных категорий сельских жителей, крестьянская Россия была унифицирована в социальном и управленческом отношениях, в результате чего завершилось формирование сословия сельских обывателей и гомогенизировано местное управление в губерниях европейской части страны.

Ключевые слова: Российская империя, модернизация, местное управление, местное самоуправление, крестьянские реформы 1860-х – 1870-х гг., Великая реформа 1861-1871 гг., крестьянское самоуправление, сельские обыватели

Verkhovtseva Irina The peasant reforms of 1860-1870 or the Great Reform 1861-1871?: unification of the peasant self-government in the Russian Empire

Peasant reforms of 1860-1870 in the Russian Empire in the aspect of self-government of peasants are analyzed. Attention is focused on the dissemination in 1861-1871 of the articles of the «General provision on peasants who have left serfdom» 1861, which governed the self-government of the landlord peasants, state peasants and rural residents of the institutions of destiny, Bessarabian tsarans, colonists of several provinces and others categories of rural population. As a result, the management of peasants on the basis of their self-government was unified in the European part of the country. Thus, according to the author, despite the peculiarities of the land arrangement of each category of rural inhabitants, a large-scale reform project was implemented - the Great Reform 1861-1871. Despite the peculiarities of the land management of different categories of peasants, peasant Russia was unified in social and managerial relations, as a result of which the formation of the class of rural inhabitants was completed and homogenized local government in the provinces of the European part of the country.

Keywords: The Russian Empire, modernization, local government, local self-government, peasant reforms of the 1860s-1870s, the Great Reform 1861-1871, peasant self-government, villagers

Рецензенти:

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 25.12.2017 р.